

Dersom hvis og hva hvis ikke

Om kontrafaktiske perspektiver og paradokser

Knut Samset

En parabel er betegnelsen på en kort fortelling som i bilder anskueliggjør noe prinsipielt eller allmenngyldig. Denne parabelen stod på trykk i VG i februar 2012:

«En turist går inn på et hotell i en liten gresk by. Han legger to hundre euro på disken i resepsjonen og går opp for å se på rommet. Hotelleieren tar pengene og løper til slakteren og betaler fakturaen sin. Slakteren tar pengene og stikker til bonden for å betale kjøttet han kjøpte på kreditt. Bonden fyker til bensinstasjonen og gjør opp for diesel til traktoren. Mannen med bensinstasjonen får endelig betalt gjelden til byens gledespike. Hun går til hotellet og legger to hundre euro på disken som betaling for «arbeidsværelset» sitt. Turisten kommer ned igjen til resepsjonen, han likte ikke rommet, så han tar de to hundre euroene og går. Ingen har tjent noe som helst, men hele byen er gjeldfri og fremtiden ser lys ut i den lille eurosonen».

Det kontrafaktiske

Historien var ment å illustrere den økonomiske krisen landet var kommet inn i. Ved at penger utenfra plutselig blir tilgjengelig får man løst en rekke økonomiske problemer uten at det i realiteten har skjedd noe som helst. Det er det som gjør historien morsom. Økonomien går rundt fordi noen hele tiden skylder andre penger. Det skjer ingen verdiskaping.

Kontrafaktisk tenkning er det som skjer når man tenker seg hva som *kunne* ha skjedd - i motsetning til hva som faktisk skjedde. Kontrafaktisk betyr «i motsetning til fakta». Hvordan ville livet vært om jeg hadde valgt en annen karriere? Det kontrafaktiske utsagnet er ofte konkret og kommer i form av betingete utsagn som består av en *antecedent*, for eksempel «dersom jeg hadde kjøpt den aksjen på det tidspunktet...», og en *konsekvent* «...ville jeg vært rik i dag». Antecedenten er vanligvis knyttet til noe konkret, mens konsekventen til noe mer følelsesmessig.

Dersom man antar at situasjonen i Hellas slik den er beskrevet ovenfor er den faktiske, hva er da den kontrafaktiske? I det tilfellet kommer det ikke noe midlertidig lån utenfra, og situasjonen er fastlåst. Men det er jo dette som er det faktiske i dag. Det gjør at historien overfor blir et eksempel på et kontrafaktisk paradoks.

Psykologer har interessert seg for det kontrafaktiske, og har blant annet funnet ut at personer med lav selvtillit har større sannsynlighet for å bruke kontrafaktisk tenkning enn folk med høy selvtillit, antakelig fordi den siste gruppen har en tendens til å gi seg selv æren for positive utfall, og avskrive det negative som noe som ligger utenfor deres kontroll.

Særlig historikere har vært opptatt av det kontrafaktiske i sin stadig tilbakeskuende spekulasjon om hva som kunne ha skjedd dersom skuddet ikke hadde falt i Sarajevo, om Hitler ikke hadde kommet til makten, om Norge hadde gått inn i EU, osv.

Mye av den kontrafaktiske tenkningen er lite nyttig. En historie som går igjen i prosjeklitteraturen, handler om en sveitsisk militærtropp som vendte utmattet tilbake til basecamp etter tre døgn i voldsom snøstorm høyt oppe i Alpene. Troppslederen fortalte at de hadde gått seg vill og trodde de var fortapt, da en i troppen fant et gammelt kart i lommen. Dette ga mennene nytt mot, og ved hjelp av kartet greide de å ta seg ut av området og i trygghet.

Til alles forbauselse viste det seg senere at det var et kart over Pyreneene, og ikke Alpene.

Her har vi et paradoks som gjør at dette blir en morsom historie. Et paradoks er et ord man bruker når det er uoverensstemmelse mellom hva teorien sier og hva sunn fornuft forventer. Også her kan man tenke kontrafaktisk: hva om de ikke hadde funnet kartet? Ettersom det var feil kart var sannsynligheten like stor for å komme seg ut av området med eller uten kart. Og hva om kartet hadde vært det riktige? Da ville sannsynligheten vært noe større. Men det er spekulasjoner i etterkant, og ikke særlig nyttig.

Paradokser

Men kontrafaktisk tenkning kan også være nyttig. Ikke bare det, det kan være nødvendig, for eksempel til å utforske paradokser. Paradoksene oppstår gjerne fordi teoriene beskriver ekstreme situasjoner som ikke stemmer overens med erfaringene fra den verdenen vi lever i. Det gjør at paradoksene knyttet til en teori kan vise svakhetene hos teorien og at de dermed blir en kilde til ny forskning. Å lete etter paradokser er derfor ikke bare meningsløs tidtrøye for kverulanter, det kan være ekstremt nyttig for å forstå vår virkelighet.

MacClosky (1991) mener at det i prinsippet er tre måter å skaffe seg kunnskap på om økonomiske systemer:

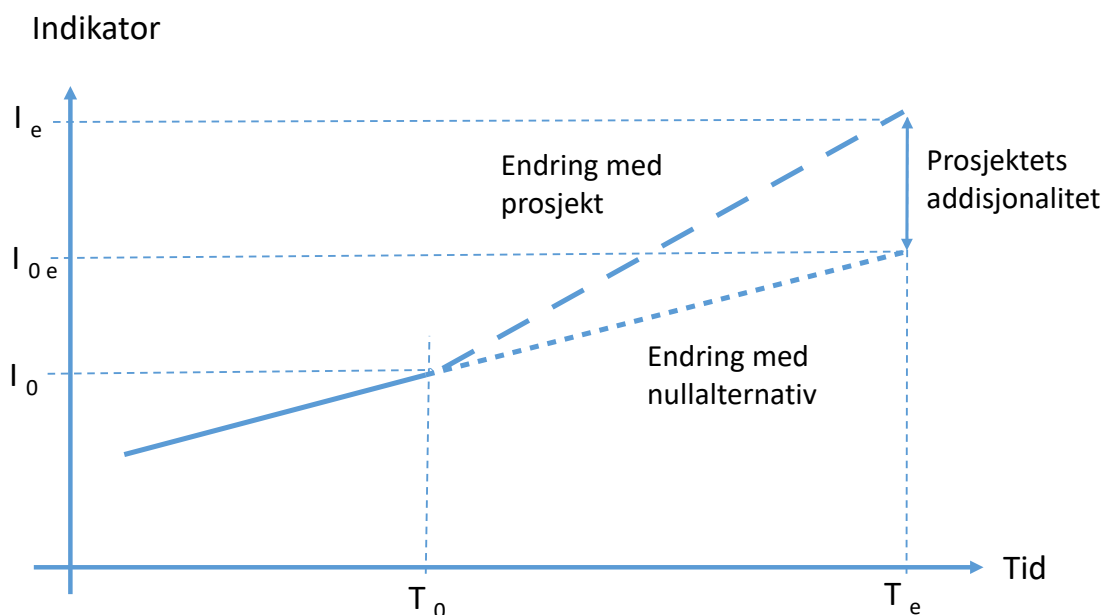
- For det første ved kontrollerte eksperimenter, som jo kan være vanskelig å gjennomføre i stor skala.
- For det andre ved ulike former for regresjonsanalyse der man undersøker hvordan systemet endres under forskjellige forutsetninger.
- Og for det tredje den kontrafaktiske metoden der en sammenligner det forventete med forskjellige alternative scenarier.

Den kontrafaktiske metoden er aldri helt anerkjent som en kurant tilnærming. Men dette er også et paradoks fordi analytikere uansett bruker den, selv om de kanskje ikke vil vedkjenne seg det.

Dette er relevant ikke minst i forbindelse planlegging av prosjekter. Statens krav er at når landets største investeringsprosjekter skal utredes, skal en identifisere og analysere minst to ulike konseptuelle løsninger – i tillegg til nullalternativet. Dette siste er det kontrafaktiske, hva skjer om man ikke gjør noe?

Kontrafaktisk tenkning kan være nyttig, for eksempel til å utforske paradokser. Paradokser knyttet til en teori kan vise svakhetene hos teorien

Det er ofte motvilje mot å velge nullalternativet. Vår tro på nytten av endring, det teknologiske imperativ, utviklingsoptimisme og andre viktige drivere gjør at nullalternativet svært ofte allerede i utgangspunktet vurderes som upopulært. Ikke minst er det tilfellet når utsiktene til finansiering er gode. Det vil også være knyttet politiske eller økonomiske interesser og personlig prestisje til det

Dette er relevant ikke minst i forbindelse med Statens og kravet om at det skal utredes minst to ulike konseptuelle løsninger – i tillegg til nullalternativet. Dette siste er det kontrafaktiske, hva skjer om man ikke gjør noe?

tiltaket som er foreslått, som gjør at dette vil være det mest attraktive i de fleste tilfellene, og ikke nullalternativet. Ideen om å bygge verdens største skipstunnel, for eksempel, er forlokkende selv om en ikke ser en opplagt nytteeffekt av investeringen. Dårlige prosjekter blir i noen tilfeller gjennomført bare fordi man kan sikre finansieringen, ikke fordi de løser et vesentlig problem. Nettopp det er grunnen til at man skal være i

forkant og stille spørsmålet «hva om ikke?».

Det man da er på jakt etter er *addisjonaliteten* som kan forventes som resultat av tiltaket, som vist i figuren. Her gjøres det ofte feil som faller ut i disfavør for nullalternativet. Om man skal vurdere nytten av et tiltak er det ikke uvanlig å måle denne som endringen fra dagens situasjon til den fremtidige tenkte situasjonen, altså $I_e - I_0$. Men skal man gi en realistisk vurdering må man måle i forhold til hva en antar vil være situasjonen gitt nullalternativet, altså $I_e - I_{0e}$. Og da er det ikke sikkert at prosjektet er like lønnsomt lenger.

Årsakssammenhenger

Psykologisk forskning har vist at vi mennesker har en sterkt iboende trang til å lete etter årsakssammenhenger. Og om vi ikke finner dem, for eksempel der ting skjer helt tilfeldig, så vil vi antakelig dikte dem opp. Dette er vi svært gode til.

Det samme gjelder i forbindelse med investeringsprosjekter. Investeringen gjøres for å oppnå en effekt, men om det skjer er usikkert. Vår iboende hang til å få bekreftet årsak-virkning, gjør at vi er mer tilbøyelig til å fremheve eller forsterke de antatt positive virkningene, enn de negative. Jo mer

usikkert utfallet er, desto sterkere er denne tendensen. Nettopp derfor blir det viktig å gjøre en kontrafaktisk analyse. Og at denne er realistisk.

I etterkant er dette enkelt fordi vi har faktisk informasjon om hva som har skjedd. I forkant er det vanskeligere. Da handler det om å sammenligne den antatt fremtidige effekten av både investeringstiltaket og nullalternativet, som begge er hypotetiske. Denne tematikken er en studie ved NTNU, som handler om effektvurdering av store statlige investeringsprosjekter. (Andersen m.fl., 2007)

Man kan ikke forvente at verden står stille om ikke investeringen skjer, og ta effekten av nullalternativet til inntekt for investeringstiltaket som en tilleggsgevinst

Slike analyser er vanskelige og vi kan ikke vente for mye. Men vi bør kunne forvente en rimelig grad av edruelighet - og uansett at man bruker riktig referansepunkt. Man kan ikke forvente at verden står stille dersom investeringen ikke kommer, eller ta effekten av nullalternativet til inntekt for investeringstiltaket som en tilleggsgevinst.

Tilbake til eksemplene:

Fordi det er rimelig å anta at dersom det ikke hadde kommet penger utenfra, ville ikke folk i Hellas blitt sittende helt stille. Livet hadde gått sin gang og det ville kanskje skjedd mer verdiskapning. Og helt sikkert blitt mindre utenlandsgjeld.

Uten et kart i Alpene, så hadde soldatenes sjanse for å overleve vært den samme. Et godt råd ville uansett vært å søke seg mot lavereliggende områder så mye som mulig.

Og uten skipstunnelen vil situasjonen bli stort sett som i dag, og den er antakelig ikke så ille. Nytten av investeringen er utvilsomt liten, det har flere grupper av samfunnsøkonomer regnet seg frem til. Dette har forskere sett nærmere på ved å sammenlikne de ni analysene som er gjort av dette ene prosjektforslaget gjennom en periode på mer enn 20 år (Kvalheim, 2015). Resultatet er overraskende, og det som er sikkert er at nytten er liten men kostnaden er stor.

Men det reelle problemet i dette tilfellet er ikke den manglende nytten. Problemet er at de som vil ha tunnelen vil at noen andre skal betale for den. Sett fra deres side blir netto nytte positiv uansett, fordi kostnaden blir null. Akkurat det er problemet. Med hundre prosent subsidiering får man et nullsumspill for pådriverne - og et hull i fjellet.

Det kontrafaktiske gir omtrent samme resultat - men uten hull i fjellet.

Kilder:

Andersen B, Bråthen S, Fagerhaug T, Nafstad O, Næss P og Olsson N, 2007, *Effektvurdering av store statlige investeringsprosjekter*, Concept rapport nr. 19, Concept-programmet, NTNU

Kvalheim, Erik Vårdal, 2015, *Kan man stole på samfunnsøkonomiske analyser? En gjennomgang av elleve analyser av prosjektet Stad skipstunnel*, Arbeidsrapport, Concept-programmet, NTNU

Kvistad Y, 2012, Gresk utgang, *Verdens Gang* 14.02.2012, s.2-3

MacClosky D N, 1991, Counterfactuals, Eatwell J, Milgate M, Newman P, *The New Palgrave World of Economics*, Macmillan, UK.